

Bir Son Dönem Osmanlı Âlimi Halil Şükrü el-Boyâbâdî ve *Kitâbü'l- Kaẓâ' ve'l-Qader* Adlı Risalesi

A Late Ottoman Scholar Khalil Shukru al-Boyâbâdî and His Risâlah Named *Kitâb
al-Qadâ wa'l-Qadar*

Esra DÜZENLİ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya/Türkiye
Master's Student, Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya/Türkiye
esra.duzenli@ogr.sakarya.edu.tr | orcid.org/0000-0002-1865-2897 | ror.org/04tttnw10

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Recieved

21 Eylül 2021 21 September 2021

Kabul Tarihi Date Accepted

29 Aralık 2021 29 December 2021

Yayın Tarihi Date Published

31 Aralık 2021 31 December 2021

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Esra Düzenli).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Esra Düzenli).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Düzenli, Esra. “Bir Son Dönem Osmanlı Âlimi Halil Şükrü el-Boyâbâdî ve *Kitâbü'l-Kaẓâ' ve'l-Qader* Adlı Risalesi”. *Kader* 19/2 (Aralık 2021), 678-701. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.998718> ”

Öz

Hz. Peygamber'in vefatı sonrası Hz. Osman'ın (öl. 35/656) şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin (öl. 40/661) halifeliği döneminde vuku bulan Cemel ve Siffin savaşları özellikle Müslümanları karşı karşıya getirmiştir. Yaşanan bu hâdiselerden sonra başlayan tartışmalar, özelde bir Müslümanı öldürenin durumu genelde ise kader ekseninde sürdürülmüştür. İlk dönemde ortaya çıkan bireysel düşünceler zamanla fırka/mezheplerin görüşlerine dönüşmüş, bu fırka/mezhepler diğer konularda olduğu gibi bu konuda da birbirlerini tenkit etmişler, konuyla ilgili reddiyeler kaleme almışlardır. Bu köklü ve çetrefilli konu, günümüze kadar gelen süreçte, Osmanlı'da da ele alınmış, Arapça ve Türkçe olarak ya eserlerin içinde bir bölüm olarak yer almış ya da müstakil risâleler halinde ele alınmıştır. Bu çalışmanın konusu olan Boyabatlı Halil Şükrü Efendi'nin (öl.?) kazâ ve kader hakkındaki risalesi de işte bunlardan biridir. Müellif müstakil olarak kaleme aldığı risâlesinde, kendi düşüncelerini örneklerle açıklarken bazı fırkaların kazâ ve kader hakkındaki görüşlerini de çürütmeye çalışmıştır. Bu çalışmada Hafız Halil Şükrü Efendi'nin kazâ ve kader hakkındaki risalesi temel alınmıştır. Müellifin hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında ulaşılan arşiv belgelerinden özet bilgiler verilmiş, daha sonra risale tahlil edilmeye çalışılmıştır. Risalede müellif tarafından herhangi bir alt başlık kullanılmamıştır. Ancak risalenin tahlilinde tarafımızdan konunun daha rahat anlaşılmasını sağlamak amacıyla ilgili yerlerde alt başlıklar konulmuştur. Kazâ ve kader kavramları, fiillerin Allah'a ve insana nispet edilmesi, kaderin önceden belirli olup olmadığı, Cebriyye ve Mu'tezile fırkalarına verdiği cevaplar bu başlıklardan birkaç tanesidir. Halil Şükrü Efendi insan fiillerini kesb ve halk, kazâ ve makzî olarak iki ayrı grupta incelemiş, fiillerin failiyet mahalliyet açısından analizini de yapmaya çalışmıştır. Kader üst başlığında ele alınan hidâyet ve dalâlet ile adâlet ve zulüm konularında da görüşlerini belirten müellif teklif noktasında ilgi çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Halil Şükrü Efendi insan iradesi ile teklifin ayrı şeyler olduğunu, biri olduğu için diğerinin var olduğunu değil ikisinin de bağımsız olarak var olduğunu söylemiştir. Yani teklif olduğu için iman veya küfrün olmayacağını dile getiren Halil Şükrü Efendi'ye göre teklifin bu noktada insan iradesi veya seçimleri üzerinde bir bağlayıcılığı yoktur. Buna göre Halil Şükrü Efendi'nin, insan iradesiyle ilgili olarak Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) görüşlerine yakın bir görüşte olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kazâ, Kader, Osmanlı, Halil Şükrü Efendi.

Abstract

In the period that began with the death of the Prophet Hz Muhammad, the martyrdom of Hz. Othmân and the Battles of Camel and Siffin which took place during the caliphate of Hz. Ali, caused Muslims to have confronted each other. The debates that started after these incidents had been carried out within the frame of killing a Muslim in particular and the issue of predestination in general. The personal opinions that emerged in the first period became the doctrines of the parties/sects over time. These parties/sects have criticized each other on this subject as well as all other subjects and they have written refutations to one another. This deep-rooted and complicated issue has been handled in the Ottoman period in both Arabic and Turkish works as either a chapter or a separate *risâlah* (epistles). Khalil Shukru's *risâlah* on *qađâ* and *qadar* is one of those *risâlahs* that we have discussed in this article. In his separately written *risâlah*, he tried to refuse the opinions of some parties regarding *qađâ*, and *qadar* by explaining his own opinions with examples.

This study is based on Khalil Shukru Afandi's *risâlah qađâ* and *qadar*. A brief information about the author's life and scientific personality was given based on archive documents and then the epistle was analyzed. The author has handled the subject in a unique way, interpreting the situations ordained by Allah and human acts as a separate *qadar*. Khalil Shukru Afandi examines human acts in two different groups as acquisition (*kasb*) and creation (*khalq*), *qađâ* and *makzî*, and analyzes the actions in terms of agency. Khalil Shukru Afandi did not use any subtitles in his *risâlah*. However, in the analysis of the treatise, sub-headings have been included in the relevant places in order to make the subject easier to understand by us. The epistle tackles the issues *qađâ* and *qadar*, God's action and human acts, responses to the Jabriyya and Mu'tazilite. The author offers his views on the issues of *hidâyat* (guidance) and misguidance, justice, and cruelty, which is discussed under the heading of *qadar* and makes interesting points about human accountability for their actions. Khalil Shukru Afandi argues that human will (*irâdah*) and accountability are separate things, which are independent of one another. In other words, according to Khalil Shukru Afandi, who stated that there will be no belief or disbelief because it is an offer, the offer has no binding on human will (*irâdah*) or choices at this point. Accordingly, it can be said that Khalil Shukru Afandi was in close agreement with the views of Abû Mansur Mâtürîdî regarding human will (*irâdah*).

Keywords: Kalâm, Qađâ, Qadar, Ottoman, Khalil Shukru Afandi.

Giriş

Kelâm ilminin teşekkülünden önce başlayan kader tartışmalarının yoğun olarak Hz. Ali'nin hilafeti döneminin sonunda yaşanan olaylarla ilgili ortaya çıktığı doğru olmakla birlikte bundan önce bu konunun hiç dile getirilmediğini söylemek isabetli bir yaklaşım değildir. Nitekim bir sahâbî Hz. Peygamber'e bu konuda soru sormuş, Hz. Peygamber de sözlerinden 'belirli bir kader' olduğu sonucu çıkarılabilecek şekilde cevap vermiştir.¹ Bunun yanında kaderle ilgili birçok hadisin olduğunu, müelliflerin te'lif ettikleri eserlerde bu hadisleri bir araya getirdiklerini ve bu bölümlere de *Kitâbü'l-Kader* ismini verdiklerini sahih kabul edilen hadis kaynaklarında görmekteyiz.² Yine de bu konuda Müslümanlar arasında Hz. Peygamber zamanında insanları gruplaşmalara sevk edecek kadar büyük ihtilaflar mevcut değildi.³ Bu ihtilaflar Hz. Osman'ın hilâfetinin son altı yılı ve özellikle O'nun şehit edildiği devrede başlamış,⁴ sonrasında iki Müslüman grup arasında vuku bulan Cemel ve Siffin savaşlarıyla olaylar peş peşe gelmiş ve en sonunda Hz. Peygamber'in tartışılmasını yasakladığı 'kader' mevzusu açık açık tartışılmaya başlamıştı. Olayların akabinde hilafeti ele geçiren Emevîler, kazâ ve kaderi tamamen Allah'a hasrederek hilafetin kendilerine Allah tarafından verildiğini savunmuşlar, böylece kazâ ve kaderi kendi meşruiyetlerine aracı kılmışlardır. Onlar yönetimlerinin Allah'ın isteği ve kazâsı sonucu olduğunu iddia etmişler, hatta daha önceki halifelerin kullanmaktan imtina ettiği '*Allah'ın halifesi*' ifadesini kendileri için kullanmışlardır. Böylece yönetimlerine karşı kalkışılacak herhangi bir kıyâmı önceden engellemeye çalışmışlardır.⁵ Böylesi bir dönemde Emevî yöneticilerinin kendi yaptıkları birtakım olumsuzlukları Allah'a dayandırarak O'nu kötü ve haksız fiillerin fâili olarak görmelerine karşılık bu düşüncenin asla kabul edilemeyeceğini ileri süren bazı isimler⁶ insanların kendi fiillerini yapmada kudret ve irade sahibi oldukları görüşünü ortaya attılar. Nitekim bunlar daha sonra Kaderiyye olarak adlandırılmışlardır.⁷ Bu konuda dönemin Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (öl. 86/705) isteği üzerine görüşlerini yazarak kendisine gönderen Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) kaleme aldığı risale kazâ ve kader hakkında yazılan ilk belgelerden biri olması bakımından önemlidir. Abdülmelik b. Mervân'ın hicrî 65-86 yılları arasında halifelik yapması ve Hasan-ı Basrî'nin risalesine "Ey Mü'minlerin Emîri" diye başlaması göz önünde tutulursa bu

¹ İmrân b. Husayn şöyle dedi: Bir kimse: Yâ Resûlallah! Cennet ehli, ateş ehlinden (ayırt edilip) tanınmıyor mu? diye sordu. Resûlullah: "Evet" buyurdu. O kişi: Öyleyse çalışanlar niye amel ediyorlar? dedi. Resûlullah: "Herkes niçin yaratılmışsa, onun için çalışır" yâhud: "Kendisine kolaylaştırılan için çalışır." buyurdu. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şaîhu'l-Buĥârî*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 1425/2004), "Kader", 1 (No. 6596).

² Buhârî, "Kader". Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *Şaîh-i Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Kahire: Daru'l-Hadis, 2010) "Kader".

³ Ethem Ruhi Fıĭlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 25.

⁴ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıĭlalı (İstanbul: Şa-To İlahiyat, 2001), 11.

⁵ Hanifi Şahin Emevî Devleti'nin yürüttüğü bu siyasete 'Cebir İdeolojisi' demektedir. Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Hanifi Şahin, "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (30 Aralık 2011), 56-61.

⁶ Fiillerin insan iradesiyle ortaya çıktığı iddiasını ilk ortaya atan kişinin Ma'bed el-Cühenî (öl. 80/699) olduğu kabul edilir.

⁷ Kaderiyye isminin kimlere ve hangi anlamda kullanıldığı hakkında detaylı bilgi için bk. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 142-145; İlyas Üzümlü, "Kaderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/64-65; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, trc. Kılıç Aslan Mavil- Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yayınları, 2017), 104-105.

risalenin çok erken bir dönemde hicrî birinci asrın ikinci yarısında (65-86 yılları arasında) yazıldığı anlaşılmaktadır. Hasan-ı Basrî risalesinde Emevîler'in de dayatmaya çalıştığı mutlak kader görüşüne katılmayarak Allah'ın bir şeyi kuluna emrettikten sonra kuluyla emrinin arasına girmediklerini savunmuştur.⁸ Böylesi farklı görüşlerin dile getirildiği ortamda, insanın fiillerini yapmasında kudret ve irade sahibi olduğunu benimseyen Kaderîler'e karşı insanın böyle bir gücü ve iradesinin olamayacağını söyleyenler de ortaya çıkmıştır.⁹ Bunlar insanı güçsüz addederek, onun ilahi kudretin gücü altında ve ona bağımlı olduğunu, fiillerin insana ancak mecazen nispet edilebileceğini söylemekteydiler. Bu görüşü dile getirenlere her ne kadar Cehm b. Safvân'a (öl. 128/745) nispetle Cehmiyye¹⁰ dense de insanı icbâr altında bırakan görüşlere sahip fırkaların ortak adı olan Cebriyye denilmiştir.¹¹ İnsanların fiil yapmaya hiçbir şekilde kudretlerinin olmadığını savunan bu görüşe göre Allah her şeyin olduğu gibi insan fiillerinin de yaratıcısıdır. Zira insan kendi fiilinin yaratıcısı olursa yaratmada Allah'ın ortağı olur ki bu da imkânsızdır. Yine insan kendisi için belirlenmiş kaderden dışarı çıkamaz ve onun kendi fiillerinde herhangi bir özgürlüğü yoktur.¹²

Dönemin etkili ve yoğun tartışma konusu büyük günah işleyeninin durumu ve bununla ilgili olarak kader meselesiydi. Bu minvâlde belirtilen görüşlere Vasil b. Ata (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'den (öl. 144/761) farklı bir yaklaşım gelmiş böylece Basra'da aslında Kaderiyye'ye yakın Mu'tezile isminde yeni bir fırka ortaya çıkmıştı. Adâleti ilke olarak benimseyen Mu'tezile'ye göre insana fiil yapma kudreti önceden verilmiştir. İnsanın kötü fiillerini Allah adâleti gereği yaratmaz, çünkü insan fiillerinde zulüm ve haksızlık da vardır. Allah ise sadece iyi olanları yaratır. Allah kabîh olanları da yaratsaydı zâlim, zorba ve cahil veya muhtaç olmuş olurdu. Oysa Allah bunlardan berîdir.¹³ Bu durumda bu kötü fiilleri insan yaratır.¹⁴

Ehl-i Sünnet'e göre ise Allah tek yaratıcı olup insanların ve tüm canlıların fiillerini yaratandır.¹⁵ Kula fiili için gerekli olan istitaat de fiille birlikte verilir. Ve kul fiilini yaratır demek Allah'a yaratmada ortaklık iddia etmek demektir ki bu da küfürdür.¹⁶ Ahmet b. Hanbel (öl. 241/855) kötü fiillerde ilâhî iradeyi saf dışı bırakmanın onda acz ve eksiklik gerektireceğini düşündüğünden

⁸ Lütfi Doğan- Yaşar Kutluay, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1954), 75. Risale ilk defa *Der Islam* dergisinde 1933'te (cilt: 21, s. 67-83) Hellmut Ritter tarafından yayımlandı.

⁹ İnsanların fiillerinin cebir altında olup Allah tarafından yaratıldığını ilk söyleyenin Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) olduğu kabul edilir.

¹⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muşallîn*, nşr. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner, 1980), 279; Montgomery Watt Cehmiyye diye bir fırkanın olmadığını ve bu fırkanın mezhepler tarihçileri tarafından uydurulduğunu söyler. Watt'ın Cehmiyye ile ilgili görüşleri için bk. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 177-184.

¹¹ Cebriyye isminin kimlere ve hangi anlamda kullanıldığı hakkında detaylı bilgi için bk. İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 205-208.

¹² Fettâh, "Cebriyye", 7/206-207

¹³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/34-156.

¹⁴ Kasım Turhan, *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsanın Fiilleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2003), 64.

¹⁵ Nûreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akâidi*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 129.

¹⁶ Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Mâtürîdî Kelâmı*, thk. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları), 106-107.

bunu kabul etmemekle beraber kulun iradesini tamamen görmezden gelmez.¹⁷ Selef âlimlerinden olan İbn Kuteybe de (öl. 276/889) kaderin bir sır olduğunu ve bunun çözülemeyeceğini, Allah'ın âdil olup haksızlık yapmayacağını, göklerde ve yerde ancak Allah'ın irâde ettiğinin olacağını belirtmiştir.¹⁸

İmam Eş'arî'ye (öl. 324/935-36) göre insan iradi fiilini kesbeder fakat o fiili de her şeyin yaratıcısı olan Allah yaratır. Yine O, bir fiil muhdisi olmadan var olabilseydi başka bir şey de bir yaratıcıya ihtiyaç duymadan öylece var olabilirdi diyerek kıyas yapmıştır.¹⁹ Bununla birlikte Allah'ın zulmü kendi fiili olarak değil kullarının fiili olarak yarattığını da söylemiştir. Zira zâlim kişi zulmü işleyendir başkası adına işleyen değil. Allah zulmü kendi fiili olarak yaratsaydı yaratılmışlar içinde kimse zâlim olarak vasıflanmazdı.²⁰

İmam Mâtürîdî'ye göre ise tüm mahlûkat gibi insanı da Allah yaratmıştır fakat Allah insanı mükellef olarak da yaratmıştır. İmam Mâtürîdî akıl ve temyiz gücüyle yaratılan insanın fiillerinin hakikat manasında kendine ait olmasını hem naklî hem naklî delillerle açıklamış ve sonunda fiilleri hem Allah'a (halk açısından) hem kula (fiil ve kesb açısından) nispet etmenin daha doğru olacağını belirtmiştir. Zîra kulun yaratmak gibi idrak edemediği işlerin yanında, emir ve yasaklara uymak gibi idrak edip anladığı fiiller de vardır. O'na göre kul birinci durumdaki fiilleri gerçekleştiremez.²¹

Bununla birlikte kader konusu etrafında serdedilen görüşlerin ortaya çıkmalarına veya şekillenmelerine etki ettiği fırka ve mezheplere müntesip müellifler, kader ve kazâ konusunu yazdıkları eserlerine derç etmiş veyahut konuyla ilgili müstakil risaleler kaleme almışlardır. Bununla ilgili daha hicrî birinci asırda yazılmaya başlayan küçüklü büyüklü eserlerin günümüze kadar telifine devam edilmiştir. Osmanlı'da da kazâ ve kader konusunda Arapça ve Türkçe olarak gerek şerh ve hâşiye çalışmaları gerekse müstakil te'lifât yapılmıştır.²² Osmanlı'nın son dönemlerinde cüzî iradeyi vurgulamasından ötürü Mâtürîdîlik rağbet görmüş hatta Mutezilî görüşü de ön plana çıkmıştır. İstibdat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde irade ve kader meselesinde bakış açısının insan hürriyetine ve hür irade lehine kaymasında içtimaî hayatın ve yaşanılanların etkisi olmuş, mevcut kader düşüncesi oryantalistlerce Müslümanların geri kalmasının nedeni olarak telakki edilmiş, pek çok alim gerek irade ve kader konusunda görüşlerini belirtmiş, gerekse de oryantalistlere cevaplar vermiştir. Oryantalistlere karşı kader inancının insanı hürleştirdiği şeklinde cevap verilirken Müslüman muhataplara karşı hürriyet ve mesuliyet dengesinde kader ve kazâ savunması yapılmıştır.²³ Müstakil te'liflerden birisi de Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış ve çeşitli görevlerde bulunmuş Boyâbâdî Halil Şükrü Efendi'nin *Kitâbü'l-Kazâ ve'l-kader* adlı

¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmet b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/82-87.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Ömer b. Muhammed Ebû Ömer (Amman: Dâr el-Raya, 1412), 30-35.

¹⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Hammûde Zekî Gurâbe (Kahire: Matbaatü Mısır, 1955), 69-77.

²⁰ Eş'arî, *el-Lüma'*, (Arapça nüsha), 79.

²¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, 9. Bs (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 343-351.

²² Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprüzâde'nin "Risâle Fi'l-Kazâ Ve'l-Kader" Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).

²³ Son dönem Osmanlı'da kader ve irade konuları ve alimlerin görüşleriyle ilgili bk. Rıdvan Özdiç, *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

eseridir. Bu çalışmada hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Şükrü Efendi'nin hayatına İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi kayıtlarından hareketle kısaca değinilecek ardından da te'lif etmiş olduğu *Kazâ ve Kader* risâlesi hakkında bir tahlil yapılacaktır.

1. Halil Şükrü El-Boyâbâdî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Hâfız Halil Şükrü Efendi'nin hayatı hakkında, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış âlimleri konu edinen eserlerden sadece birinde²⁴ gayet muhtasar bir şekilde bilgi verilmektedir. Bununla birlikte onun hakkında Meşihat Arşivinde 1443_01 numaralı dosyada 96 görüntü bulunmaktadır. Daire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Şubesindeki kayıtlı belgede yazıldığına göre Halil Şükrü Efendi çiftçi Mehmet Ağa'nın oğlu olup 1267²⁵ yılında Boyabat'ın Doğluca köyünde doğmuştur. On üç yaşında Dersaadet'e gelip Divanyolu'nda bulunan Kara Hafız Halil Efendi Mekteb-i Sıbyân'ında hafızlığa başladı. Evi Sultanahmet yakınındaki Nalbant mahallesinde idi. Şükrü Efendi hocası vefat edince 1280 yılında Sultanahmet Medresesine dahil olup Üçler Mektebi Hocası ve Büyük Ayasofya İmamı Hacı Hafız Osman Efendi'den hıfzını ikmâl eyledi. Atik Ali Paşa medresesinde Hattat Hâfız Ali Vasfi Hoca'dan sülüs hattı üzerine icazet aldı. Sonra âmâ Hâfız Halil Rüşdî Efendi'den ilm-i sarf, ilm-i usûl ve ulûm-i funûn-i şer'î tahsil etti. Farsça'ya âşina olup Türkçe ve Arapça konuşup yazabildiği de terceme-i hâlinde kayıtlıdır.²⁶ 2 Eylül 1294'te 750 kuruş maaşla Kolağası muadili olarak Hassa Birinci Orduyu Hümâyün Piyâde 8. Alayı imametine tayin oldu. Uhdesine h. 1295 senesinde İbtidâ-i Hârici²⁷ İstanbul müderrisliği tevcih olundu. 21 Muharrem 1304 senesinde Hareket-i Hâric'e terfi oldu. 20 Şevval 1304'te dördüncü rütbeden bir kıt'a-yı Mecîdî nişânı ihsân olundu.²⁸ 4 Ağustos 1308 tarihli kendi eliyle yazdığı belirttiği belgeye göre Bolu kumandanı Mehmet Paşa'nın nizamsız muamelesine dair yazmış olduğu yazıyla mahkeme talep etmiş, yapılan mahkemede Mehmed Paşa'ya 45 lira para cezası verilirken kendisine 45 gün hapis cezası verilmiştir.²⁹ Bolu kur'a mümeyyizliğinde bulunduğu esnada taburda ortaya çıkan yolsuzluklarla beraber Ayasofya Camii'nde şer'î şerîfe muhalif açıklamalarından dolayı münasib bir niyâbete³⁰ tayin edildi. 26 Ağustos 1309 senesinde

²⁴ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980), 2/59.

²⁵ İstanbul Müftülüğü, *Meşihat Arşivi [MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 1. İstanbul Müftülüğü, *Meşihat Arşivi [MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 2 numaralı dosyasında Halil Şükrü Efendi'nin kendi yazdığı anlaşılabilir belgede 1267 tarihi yazarken İstanbul Müftülüğü, *Meşihat Arşivi [MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 4 numaralı 1302 tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Tezkire'sinde doğum tarihi 1269 olarak yazılmıştır.

²⁶ İstanbul Müftülüğü, *[MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 2.

²⁷ İbtidâ-i Hâric ve Hareket-i Hâric 16.yy'da Süleymaniye Medreselerinin kurulmasıyla birlikte oluşan birer medresedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327-333.

²⁸ İstanbul Müftülüğü, *[MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 22.

²⁹ İstanbul Müftülüğü, *[MŞH. SAİD]*, No. 122 Gömlek No. 5, 1.

³⁰ Başkası adına ve/veya hesabına iş görmek, başkasının yerine bazı dini vecibeleri yerine getirmek anlamında fıkıh terimidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Aybakan, "Niyâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/161-163.

1500 kuruş maaşla Beytü’ş-Şebâb kazâsına nâib³¹ tayin kılınmış³², 1311 senesinde ise aynı maaşla İmâdiye kazâsına nakledilmiştir. Sonrasında İstanbul’dan uzak olmak şartıyla tekrar Beytü’ş-Şebâb’a tekrar tayin edildi.³³ Şükrü Efendi on üç yıl alay müftülüğü, dört yıl Beytü’ş-Şebâb ve bir yıl da İmâdiye nâibliği yaptıktan sonra on iki yıl açıkta kalmış daha sonra da Yalova nâibliğine atanmıştır.³⁴ Zîra İmâdiye nâibliği sırasında akâid-i Ehl-i Sünnet’e muhalif açıklamaları ve halkın ahlakını bozduğu şikayetleriyle Sadâret’in hizmet-i şer‘iyyede istihdamı caiz olmayacağı kararıyla 22 Kânun-ı Sâni 1312 yılında İmâdiye niyabetinden azledilmiştir. İki yıl kadar sonra 300 kuruş maaşla memleketi Boyabat’ta ikâmet ettirildi.³⁵ Ancak Şükrü Efendi daha sonra yapılan bir sınavda ehliyetini ispat etmiş ve beşinci sınıf bir niyâbete kabul olunmuştur.³⁶ Son olarak 24 Kânun-ı Sâni 1327’den 9 Mart 1330’a kadar 1500 kuruş maaşla Aksaray kadılığı³⁷ yapan Halil Şükrü Efendi bu görevinden azledilmiş, kendisine 500 kuruş ma‘zuliyet maaşı verilmiştir.³⁸ Meşihat’a gönderdiği arzualde bunun kanuna aykırı olduğunu, Yalova nâibliğinden haksız olarak kadro dışına çıkarıldığını, iki sene iki ay Aksaray nâibliği yaptığının da dikkate alınması gerektiğini yazıp maaşının 750 kuruşa çıkarılmasını istedi.³⁹ 1 Haziran 1332’den itibaren 793 kuruş maaş tahsis edilerek Bâb-ı Fetvâ sicil müdüriyetinden emekli olmuştur.⁴⁰ Halil Şükrü Efendi’nin ömrü haksızlıklara ve iftiralara uğramakla ve yolsuzluklarla mücadele etmekle geçmiş, maaşı kesilmiş ve maddi sıkıntılar yaşamıştır. Yolsuzlukları şikâyet etmiş bu nedenle bazen maaşını alamamış, hakkında çıkarılan yalanlar tahkikat yapılmadan siciline işlenmiş ve sürgünlere gönderilmiştir. Halil Şükrü Efendi ikinci Meşrutiyeti desteklemiş bundan sonra adâletin tesis edileceğine inanmış, aklanması için ardı ardına arzuhaller yazıp göndermiştir. 25 Haziran 1331 tarihli belgede, yapılan tahkikat neticesinde Halil Şükrü Efendi’nin hüsn-ü hal ashâbından olduğu anlaşılmış olduğu yazmaktadır.⁴¹ Ailesi hakkında bir bilgiye ulaşılamayan Halil Şükrü Efendi’nin hangi tarihte ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir.⁴²

2. Halil Şükrü El-Boyâbâdî’nin Eserleri

Halil Şükrü Efendi’nin ulaşabildiğimiz kadarıyla elde bulunan tek eseri Süleymaniye (İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3700) ve Millet Kütüphanelerinde (Ali Emîri Şer‘iyyesi, nr. 186) birer nüshası bulunan

³¹ Nâibler, medrese eğitimi olarak özellikle fıkıh alanında kendi kazâ dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdir. Daha fazla bilgi için bk. Mehmet İpşirli, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/312-313. İleri bir okuma için bk. Abdullah Demir, “Osmanlı Devleti’nde Kadılar ve Nâipler”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 28-37.

³² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı [Y.PRK.MŞ]*, No: 3 Gömlek No: 38, 1a.

³³ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 22.

³⁴ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 40.

³⁵ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 22.

³⁶ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 22.

³⁷ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 26, 27.

³⁸ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 39. İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5. Gömlek No. 40 dosyasında ise ma‘zuliyet maaşının 750 kuruş olduğu yazmaktadır.

³⁹ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 34.

⁴⁰ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 38.

⁴¹ İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5, 37.

⁴² Halil Şükrü Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi elde etmek için İstanbul Müftülüğü, [MŞH. SAİD], No. 122 Gömlek No. 5 numaralı dosyaya bakılabilir. Ayrıca bk. Nevzat Sağlam, “Dürüstlük Timsali Bir Nâib; Boyabatlı Hafız Halil Şükrü Efendi”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı* 2/ (2018), 627-638.

Kitâbü'l-Kazâ ve'l-kader isimli risâledir. Bu risalenin sonunda belirtildiğine göre Halil Şükrü Efendi'nin sekiz tane daha eseri vardır. Dördü kelâm ilmine dair olan bu eserlerin tab' olunacağı bilgisi verilmiştir. Ancak bu eserlere ve tab' olunup olmadığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hâfız Halil Şükrü Efendi'nin kayıtlı eserleri şu şekildedir.

- 1- *Hülâsatü'l-ferâiz* (Türkçe)
- 2- *Mesâil-i Avliyye ve Taassubiyyenin Arapça ve Türkçe Tedkikât-ı Şer'iyeleri*
- 3- Uslûb-i Âhar üzere *Kitâbü'l-Mevârîs* (Arapça)
- 4- *Kitâbü'l-İdrâk* (Türkçe). İlm-i Kelâm ve Bazı Mesâil-i Usûl-i Fıkha dâir
- 5- *Kitâbü'l-Adâlet fi'l-ef'âli'l-ahadiyyet* (Türkçe). İlm-i Kelâma dâir
- 6- *Kitâbü'r-Reşâd fi ef'âli'l-ibâd*
- 7- *İrâde-i Cüz'iyenin Mebnâ Aleyhi Olan Kitâbü'l-Kesb* (Türkçe) İlm-i Kelâma dâir
- 8- *Kitâbü İsmeti'l-enbiyâ ve isbât-ı nübüvvet-i Muhammed Mustafa aleyhimü's-selâm ve âlihim* (Türkçe) İlm-i Kelâma dâir⁴³

3. Halil Şükrü El-Boyâbâdî'nin *Kitâbü'l-Kazâ ve'l-Kader* Adlı Risalesinin Tahlili⁴⁴

Yukarıda belirtildiği üzere Halil Şükrü Efendi'nin risalesi iki yerde bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde olan nüshanın kitap kapağı ve iç sayfası yoktur. Millet Kütüphanesi'nde bulunan nüsha ise her şeyiyle tamdır, bu nedenle bu çalışmada bu nüsha esas alınmıştır. Millet Kütüphanesi Ali Emîri Şer'iyyesi, nr. 186'da bulunan nüshanın iç kapağında yazdığına göre risale İstanbul'da 1328⁴⁵ yılında basılmıştır. Müellifinin 1330 yılında kadılık yaptığı ve 1332 yılında emekli maaşı aldığı belgelerde kayıtlı olduğu cihetle risalenin Halil Şükrü Efendi hayatta iken basıldığı anlaşılmaktadır. Nâşiri Terakkî Kütüphanesi sahibi Muhammed Şemseddin (öl.?) olup kırk yedi sayfa halinde düzgün ve okunaklı Osmanlıca ile basılmıştır. Risalede herhangi bir başlıklandırma yapılmamıştır. Müellifin risalenin son bölümünde Osmanlı padişahı Sultan Mehmed Reşad'a (öl.1918) dua etmesinden⁴⁶ risalenin Sultan Reşad'ın saltanata çıktığı tarih olan 1325/1909'dan önce yazılmadığı anlaşılmaktadır. Nâşirinin yazdığı anlaşılan son sayfada ise bu risaleyi öven, kazâ ve kader konusunda o zamana kadar benzerinin yazılmadığını söyleyen ifadeler bulunmaktadır.

⁴³ Hâfız Halil Şükrü Efendi el-Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader* (İstanbul 1328/1911), 47.

⁴⁴ Daha önce Bayram Dalkılıç risale üzerinde bir çalışma yapmış, "*Halil Şükrü Boyâbâdî'nin Kazâ-Kader Üzerine Görüşleri ve Yorumları*" adıyla Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunmuştur. Bu tebliğin yalnızca özeti yayımlandığından tebliğin metnine ulaşılamamıştır. Bk. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu- Bildiri Özetleri Kitabı* (Sinop, 2018), 107-109.

⁴⁵ Risalenin son bölümünde yazımının 1 Şubat 1326/17 Safer 1329'da son bulduğu belirtilmiştir. Bu tarihlerden ilki Rûmî ikincisi Hicrî takvim tarihidir. Eser 1328 yılında basıldığına göre iç kapakta yer alan bu tarih Rûmî tarih olmalıdır. Zira hicrî 1329 olan yazım tarihi 1328 olan basım tarihine geri dönemez. Milâdi olarak ise 1911 yılında basılmıştır.

⁴⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 46.

3.1. Kazâ ve Kader Lafızları

Kader sözlükte planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin niteliğini ve kıymetini belirlemek anlamlarına gelir. Terim olarak ise “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” demektir.⁴⁷ Kazâ ise sözlükte hüküm manasında olmakla birlikte terim olarak Allah’ın ezelde belirlediği şeyleri zamanı gelince gerçekleştirmesi demektir.⁴⁸ Eş’arîler kazâ anlamını kadere, kader anlamını da kazâyâ hamlelerler. Onlara göre kazâ tüm varlığın üzerindeki ilahi ve külli hüküm iken kader “mümkünlüğün yokluktan varlığa kazâyâ uygun olarak çıkması, Allah’ın vakti gelince her şeyi ilmine uygun olarak icâd etmesi” demektir.⁴⁹ Yani kazâ ezeli karar ve hüküm iken kader yaratmak anlamındadır.⁵⁰ Mu’tezile’ye gelince kazâ lafzının yapmak/tamamlamak, haber vermek ve icap gibi anlamları vardır. Kader lafzı ise beyan etmek anlamında kullanılabilir. Ancak ne kazâ ile ne de kader ile Allah’ın yaratması kastedilemez. Kulların fiilleri kendilerine aittir zira onlar istediklerinde fiilleri yaparlar istemediklerinde de terk ederler.⁵¹

Müellifimize gelince o, kazâ ve kader lafızlarının anlamlarını Kur’an’dan alır. Buna göre kazâ lafzı Kur’an-ı Kerim’de hüküm ve ilzâm (el-İsrâ 17/23), halk (yaratma) (Fussilet 41/12) ve bildirme (el-Hicr 15/66) gibi birçok manayı hâizdir. Kader lafzı da pek çok manaları olmakla birlikte ihbâr ve bir şeyde yazmak (en-Neml 27/57), yerine koymak ve eşyanın miktarını tebyîn (Fussilet 41/10) manalarında kullanılmıştır. Bu anlamlardan yola çıkan müellife göre Allah insanların fiillerini kazâ ve kader buyurdu demek o fiillere verilecek mükâfat ve cezaları icap buyurdu demektir. Fiilleri takdir etmesi de o fiillerin farz, vacip, haram gibi ölçülerini açıklaması demektir.⁵²

3.2. Kazâ ve Kader Konusunun Önemi

Halil Şükrü Efendi’ye göre kazâ ve kader konusu sıkıntılı ve zor zamanlarda daha çok hatırlandığından dolayı incelenmeye muhtaçtır. O, kazâ ve kader konusunu İslami ilimlerden ve kelâmî meselelerden olduğu için şer’î olarak incelediğini ve ilmî tartışmasını yapmadaki aczini itiraf ederek başladığını belirtmektedir.⁵³ Ayrıca kazâ ve kader meselesini Allah’ı ve peygamberliği ispat konusu kadar derin ve önemli görmektedir. O’na göre insanlar bu konuda akılda ve nasta bir ihtilaf var zannıyla hareket etmişlerdir. Bu zan, onların akıllarının ve anlayışlarının farklı olmasının bir sonucudur. İşte müellif konunun önemine binaen karışıklığı gidermek için önce ihtilafın kaynağını açıklama gereği duymaktadır.⁵⁴

⁴⁷ Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 174.

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/ 58-63.

⁴⁹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Kitâbü’t-Ta’rîfât)*, trc. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 179, 181.

⁵⁰ Fethi Kerim Kazanç, “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (01 Şubat 2007), 145.

⁵¹ Abdülcebâr, *Şerh*, 2/718-720. Kelâmî mezheplerin kaza ve kader lafızlarına verdikleri anlamlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fethi Kerim Kazanç, “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (01 Şubat 2007), 145-149.

⁵² Boyâbâdî, *Kitâbü’l-Kazâ’ ve’l-kader*, 9, 10.

⁵³ Boyâbâdî, *Kitâbü’l-Kazâ’ ve’l-kader*, 2.

⁵⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü’l-Kazâ’ ve’l-kader*, 2.

3.3. Halil Şükrü Efendi'nin Kazâ-Kader Anlayışı

Kazâ ve kaderin tüm varlığa şamil olması ile sadece akıl sahibi olan insanın kasten yaptığı iyi ve kötü fiillere yansımaları olarak iki yönü olduğunu söyleyen müellife göre ihtilaf buradan kaynaklanmaktadır.⁵⁵ Buna göre kazâ ve kaderin tüm varlığı, mükevvenâtı kapsamasından Allah'ın tüm iyi ve kötü şeylerin fâili olduğu, O'ndan başka müessir ve fâilin olmadığı manası çıkmaktadır. Bu bağlamda varlık üzerinde Allah'tan başka fâil yoktur denilebilir. Ancak bu söylem, ikinci yön olan insanın kendi kastıyla yaptığı, şer'an yasaklanmış ve kınanmış fiillerinin de Allah'ın kazâ ve kaderinden olması gerektiği sonucunu çıkarır. Fakat Halil Şükrü'ye göre bu anlayış Kur'an'a, Sünnet'e ve İcmâ'ya aykırıdır.⁵⁶ Çünkü Allah'tan başka müessir ve fâilin olmaması durumu tüm varlığa şamil olması yönüyle kazâ ve kader olduğu için ikinci yön olan insan fiillerine has olan kazâ ve kader burada söz konusu değildir ve işte ihtilaf da bu iki durumun karıştırılmasından çıkmaktadır.

Halil Şükrü Efendi'ye göre Allah bâtilı buyurmaktan münezzehtir ve O, ancak hak ile kazâ buyurur. Buna Kur'an'dan ayetlerle deliller getiren müellif, ele aldığı kazâ bahsinden muradının insan fiilleriyle ilgili olan kazâ ve kader olduğunu söylemektedir. Ancak o, tüm kâinat için olan kazâ ve kaderin de hak ile olduğunu belirtir, bununla birlikte kâinatta bulunan ilk görüşte zararlı ve şerli gibi görünen şeylerin de asıllarında yararlarının zararlarından fazla olmasının derin bir hikmetin gereği olduğunu söyler.⁵⁷

Hafız Halil Şükrü olan biten her şey Allah'ın kazâsı ile denildiğinde insan fiillerinin de Allah'ın kazâ ve kaderiyle mi olduğunu sorar. "Benim hükmüme râzı olmayan, verdiğim musibete sabretmeyen benden başka Rab edinsin." hadisi⁵⁸ ile imanın şartlarından olan hayır ve şerrin Allah'tan olmasının manasını da sormaktadır.⁵⁹ Cevap olarak müellif insan fiillerinin Allah tarafından kazâ buyrulmasının bir emir olarak hüküm ve ilzâm olduğunu, cebr olmadığını söylemektedir. Yine fiillerin takdir edilmesinin de onların ölçülerinin beyân edilmesi olduğunu söyleyen Halil Şükrü Efendi, Allah'ın kazâ ve kader buyurmasının insanların kasten ve kendi seçimleriyle yaptıkları fiillerin fâili Allah'tır demek anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir.⁶⁰ Hadisle ilgili olarak da metinde geçen kazânın Allah'ın kullarını acı ve hastalık gibi şeylerle imtihan etmesi ve onların da bu durumlara sabretmeleri manasında olduğunu söyler. O'nun kullarına verdiği acı ve hastalıklarda onlar için faydalar bulunabilir. İşte bu yönüyle kazâda yine itaatsizlik ve asilik yoktur. Zira O, kullarına günahı ve asiliği kazâ buyurmaz. Bu da Allah'ın âdil hikmetine uygundur.⁶¹ Hayır ve şerrin Allah'tan olması meselesine gelince buradaki hayır ve şerri insan hislerine göre açıklar. Yani insanın iyi görüp kendisine meylettiklerine hayır, kötü görüp nefret ettiklerine şer isminin verildiğini belirtir.⁶²

⁵⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 2.

⁵⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 3.

⁵⁷ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 10, 11.

⁵⁸ Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, nşr: Hamdi b. Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1415/1994), 22/320 (No. 807).

⁵⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 8.

⁶⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 10.

⁶¹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 11.

⁶² Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 12.

Halil Şükrü'ye göre Allah kâmil sıfatlarla muttasıftır. Allah, hidâyete ve mutluluğa götürecektir güzel işleri emreder, rezil işleri de nehyeder. Müellif, Allah'ın kazâ ve kaderinin kötü işlerden uzak olduğunu ısrarla vurgular.⁶³

3.3.1. Fiillerin Allah'a ve İnsana Nispet Edilmesi

Halil Şükrü Efendi, kazâ ve kaderin Allah'ın fiili olup hak ile kazâ buyurduğunu sık sık tekrarlamakta, bu bağlamda insandan hâsıl olan kötü fiillerin Allah'ın fiili olmadığını belirtmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de Allah'a yakıştırılmayacak ve yaratılmışlara özel durumlar (eş ve çocuk sahibi olma gibi) hep insana nispet edilmiştir. Evet Allah her şeyin yaratıcısıdır, ancak O, her şeyi adâlet ve doğrulukla yaratmıştır. Kazâ ve kadere taalluk eden, insana has durumlar ancak onların fiiliyledir. Yani Allah'ın yarattıklarından kötüyü çıkaran ve amellerini kabîh yönde sarf eden insandır.⁶⁴

İnsanın beden ve organlarıyla mükemmel olarak yaratıldığını vurgulayan müellife göre, insana akıl ve peygamber gibi hem dahili hem de harici rehberler verilmiştir. Şu hâlde insan kendi fiilini bu rehberlerin de yardımıyla kendi seçimleriyle yapmakta, yani herhangi bir cebir veya zorlama söz konusu olmamaktadır. Halil Şükrü'ye göre eğer insanda ihtiyar olmasaydı bu durumda kul, Allah'ın seçimlerine karşı koyamazdı. Karşı koyamadığı bir şeyden razı olmadığında da kul olmanın aksine davranmış olurdu. Bu noktada Allah'ın kulları üzerine dinî-şer'î ve kader olarak iki seçimi olduğunu söyleyen müellif, ilk seçimin kullar tarafından da seçilmesi gerektiğini yoksa Allah'ın rab, İslam'ın din ve Hz. Peygamber'in nebî olmasına karşı gelinmiş olunacağını belirtir. İkinci seçim olan kaderin olmasında ise burada bir gereklilik görmemektedir. Burada imtihan olarak verilen belâ ve musibetler vardır. Ancak insan, verilen bir kaderi beğenmediği takdirde diğerine geçebilir. Örneğin verilen bir hastalık durumundan iyileşme durumuna geçilebilir. Zira Halil Şükrü hastalığın da şifanın da birer kader olduğunu aktarmaktadır. Fakat burada bir dikkat noktası vardır ki mubah görülen kaddere istenmeyen ve günah dolu kadere geçmek doğru değildir. Yani güzel bir iş yaparken birden içki içmek gibi kader-i zünûba geçmek haramdır. İşte insanın bu seçimlerinden ve geçişlerinden mubah, mekruh veya haram gibi sonuçlar çıkmaktadır.⁶⁵

Tüm insan fiillerinde fâil ve müessir sadece Allah'tır demenin kötü işler yapanların kınanmaması ve şer'î cezaların olmaması gibi sonuçları olacağını belirten müellif, aynı zamanda itaatkâr ve iyi insanlar için de va'd edilen mükafatların olmaması gerektiği düşüncesinin ortaya çıkacağını vurgulamaktadır.⁶⁶ Allah'ın kötü fiillerin fâili olmasını kabul etmeyen Halil Şükrü Efendi kabîhin nispeti noktasında kötüyü Allah'tan uzak tutma çabasına girişmektedir. Bu bağlamda kesb ve halk ayırımı ile kazâ ve makzî ayrımlarına gitmektedir.

3.3.1.1. Kesb- Halk Ayırımı

Halil Şükrü Efendi fiillerin fâili olma bakımından insanı dışlayıcı bir tutum içine girmez. Ona göre Allah her şeyin yaratıcısı olsa da kul fiilini kendi yapar. Burada kul fiilini yaratır diyen Mu'tezile

⁶³ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 39.

⁶⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 35.

⁶⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 6-8.

⁶⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 10.

ile iyi olsun kötü olsun kulun fiillerini de Allah yaratır diyen Cebriyye arasında orta yol tutan müellif insanın kendi fiilinin oluşumunda muhtar olduğunu savunmaktadır.

Ef'âl-i ibâd konusunda iyi fiillerin nispetinde bir sorun olmamakla birlikte ihtilafın kaynağı kötü/kabîh fiiller ve onların kime nispet edildiğidir. Müellife göre kazâsında kötülüğü buyurmadığı için Allah kötünün fâili değildir. Bu noktada Halil Şükrü Efendi'nin ilk ayrımı halk ve kesb⁶⁷ arasındadır. O'na göre fiiller insanın fiilidir, insan ürünüdür. Allah kötü fiilleri sadece halk eder. Fakat O'nun halk etmesi onların fâili olması demek değildir.⁶⁸ Yani fiil Allah'ın yarattığı, insanın da kesbettiğidir.⁶⁹ Müellif insanların fiillerini kendilerine verilen beden ve organlarla yaptıklarına dikkat çekerek insanın fiilini halk edemeyeceğini ancak kesbedebileceğini, Allah'ın da fiilini alet ve organlara muhtaç kalmadan yaptığı için halk fiilinin ancak O'nun için kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle insan kendi fiilinin fâilidir diyenler bile insana hâlık dememişlerdir. İnsan beden ve organları yardımıyla fiillerini kesbeder. İyi olsun kötü olsun o tüm fiillerinin kâsibidir. Kesb fiili ise yararlıyı alıp zararlıdan uzaklaşma anlamında insan için kullanılırken, Allah için böyle bir şey söz konusu olmaz ve O'na kâsib denilmez.⁷⁰

İnsan kendi fiilinin fâili ve muhtarıdır. Fiil, Allah'ın yaratmasıyla insanın da kesbetmesiyle olur diyen Halil Şükrü, fiilin meydana gelmesinde Allah ile insanın ortak olup olmadığıyla ilgili biri zayıf ve hâdis diğeri güçlü ve kadîm olan iki irade ve kudretin olduğunu söylemenin insanı cebre götürdüğünü, bunun da emir ve nehyi abes kıldığını söylemektedir. Yani ona göre bir ortaklık olmamakla birlikte fiilin yaratıcısı Allah'tır denildiği takdirde Allah'ın fiiline karşı gelmenin mümkün olamayacağını; çünkü O'nun, fiilinde tam illet olduğunu belirtmektedir. İnsanın ise aletlerle donatılarak ve kendisine hareket kuvveti verilerek yaratılmış olduğundan tam illet değil, illetin illeti (*aleyhi'l-ille*) olduğunu söyleyen Halil Şükrü Efendi, illetin illeti olan bir şeyin hakikaten illet olamayacağını söyler. Zira illetin illeti, hakikaten illet olursa işte o zaman insan fiilleri Allah'a nispet edilebilir. Ancak fiil, yapılmasında veya terkinde kendisine en yakın olana (*mübâşeret-i karîb*) nispet edilmelidir ki bu da insanın kendisidir. Burada arı ve bal örneğini veren müellif, arının bal yaptığını ancak baldaki tatlılığı arının yapmadığını söyler. Buna göre arı bal yapmakla baldaki tatlılığın sebebidir ancak tam illet değildir. Arı tatlılığa vasıta olmakla illetin illeti olmaktadır.⁷¹ İşte insan da fiillerinde tam illet değildir. Tam illet olan Allah'ın halk ettiği fiili kesbetmesiyle illetin illeti olmaktadır.

3.3.1.2. Kazâ - Makzî Ayrımı

Halil Şükrü Efendi, fiillerin nispeti noktasında bir diğer ayrımını kazâ ve makzî kavramlarıyla yapar. Ona göre kazâ Allah'ın fiili, makzî ise insanın fiili olmaktadır. Şu hâlde tüm kötülükler insanın ürünü olmakla birlikte makzîdir.

1. **Failiyet - mahalliyet açısından:** Müellif kötü fiillerin fâiliyyet itibarıyla Allah'a nispet edilirken, bu fiilleri yapmalarıyla onlara mahal olmalarından dolayı mahalliyet itibarıyla da insana nispet edildiğini belirtmektedir. Bu manada Allah'a bir mahalliyet nispet edilemez. O

⁶⁷ Kesb: İhtiyarî fiillerin meydana gelişinde kulun etkisini ifade eder. Topaloğlu- Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 184.

⁶⁸ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 4.

⁶⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 33.

⁷⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 6.

⁷¹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 33-34.

halde tüm kötülükler insan yapımıdır ancak buna imkân veren Allah'tır. İmkân vermenin de kabîh olacağı söylenirse müellif buna, Allah'ın onları kazâ buyurduğu ancak emir buyurmadığı şeklinde cevap vermektedir. Kaldı ki kötü fiiller zaten makzî yani insanın mahsulüdür. Bu bakımdan da kazâ ve makzî aynı değildir.

2. **Sıfat - Mevsuf ve Fiil- Meful açısından:** Kazâ ve makzî arasında fark olduğunu belirten Halil Şükrü Efendi, kazânın Allah'la kâim bir fiil ve sıfat, makzînin ise Allah'tan ayrılmış bir meful ve mevsuf olduğunu söylemektedir.⁷² Yani kazâ Allah'ın sıfatıdır, makzî ise sıfatın sonucudur.⁷³ Halk fiilinde hem yaratma hem de mahlûk anlamının olduğu gibi kazâda da hem hüküm anlamında kazânın hem de yaratılmış anlamında makzînin bulunduğunu söyleyen müellif ilk anlamdaki kazânın makzînin aynısı olmadığını zira emrin emredilen kişiden, haberin de haber verilen kişiden ayrı olduğunu belirtmektedir.⁷⁴

3.3.2. Kader Önceden Belirlenmiş midir?

Halil Şükrü Efendi risalesinde açıktan sormasa da zımnen belirlenmiş bir kader var mıdır yok mudur sorusuna; Allah cehenneme gideceklerin fiillerini halk edip onları cehenneme koyar, cennete gideceklerin fiillerini de halk edip onları da cennete koyar düşüncesini kabul etmemekle cevap vermektedir. Yani insanların önceden belirlenmiş fiilleri yaptığı durumunu asılsız bir iddia olarak kabul etmektedir.⁷⁵

Burada Hz. Ali'nin Sıffîn ve Cemel savaşlarıyla ilgili kazâ ve kaderin kendilerini buna sevk ettiğine dair soru soran bir Irak şeyhine cevaben söylediği “Belki de zorunlu bir kazânın, vacip olan bir kaderin olduğunu düşünüyorsun. Böyle olsaydı sevâb ve ikâb, va'd ve va'id düşerdi. Oysa Allah, kullarını yapacakları işlerde muhayyer bırakarak emretmiş, kötülüklerden çekinmelerini bildirerek nehyetmiştir. Emir de nehiy de kulun ihtiyârını ortadan kaldırmamış, kudretini yok etmemiştir.”⁷⁶ sözlerinden kazâ ve kader hakkında gereklilik ve zorunluluk düşünülmesinin makul olamayacağını altını çizen Halil Şükrü Efendi, Hz. Ali'nin savaş emrinin zorunluluk yoluyla icap manasında bir kazâ olduğunu, Allah'ın emriyle de muvafık olarak buna uyulması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre Hz. Ali'nin emrinde kendi tercihi söz konusu olsaydı cevabındaki kazâ ve kader lafızları i'âlâm manasında olurdu. Ancak onun emri vücûbiyet gereği sâdir olmuştur ve “emir ve hüküm Allah'tandır” cevabı da bu durumu teyit etmektedir.⁷⁷

Küfrün sebebini teklifin varlığına bağlı kılmanın hurafe olduğunu söyleyen müellif, bir şeyin başka şeye bağlı olma (*tavakkufu's-şey ale's-şey*) durumunun, bir şeyin bağlı olduğu şey üzerine müessir olması veya olmaması gibi iki kısım olduğunu söylemektedir. İlkine örnek müsebbibin sebep üzerine bağlı olmasıdır. Burada müsebbib ile sebebin birbiri için bir gerekliliği vardır ki illet ve malûl durumu buna örnek verilebilir. İkincisine örnek ise çiftin tek veya suretin madde üzerine

⁷² Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 16.

⁷³ Neseffî de makzî için kazanın sonucu/ürünü demiştir. Bk. Fethi Kerim Kazanç, “Ebü'l-Mu'în En-Neseffî'nin Kelâmî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 76.

⁷⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 17-19.

⁷⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 32.

⁷⁶ Şerîf er-Râdî, *Nehcü'l-belâğâ: Hz. Ali'nin konuşmaları, mektupları ve hikmetli sözleri*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 346.

⁷⁷ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 13-15.

bağlı olması gibidir ki burada herhangi bir gereklilik yoktur. İşte tüm kötü/kabîh durumlar ikinci kısım tevakkuftan olup teklif, iman veya küfürde müessir olamaz. Yani müellif, insanın iradesi ve seçimleri üzerinde kaderin ve teklifin bir bağlayıcılığı olmadığını savunmaktadır. Allah'ın mükellef kılması başka insan iradesi başkadır. İşte Halil Şükrü'ye göre teklifin doğru açıklaması budur. Zira insan iradesi külli ve kadim irade karşısında zayıf olup Allah'ın teklifi karşısında seçme şansı olamayacağından dolayı teklif noktası olamaz.⁷⁸

3.4. Adâlet ve Zulüm

Ef'âl-i ibâd meselesinde önemli bir yer tutan adâlet ve zulüm konusunda Halil Şükrü Efendi, Allah'ın âdil olup kullarına zulmetmediğini her fırsatta dile getirmiştir. O, adâletin iki manası olduğunu söyler. Buna göre Allah âdildir demek onun başkasının mülkünde olmayıp kendi mülkünde tasarruf sahibi olmasıdır. Zulüm ise başkasının mülkünde tasarruf etmektir. İkinci olarak âdil olmak demek haksız yere zarar vermemek kimseden de zarar görmemek demektir. Haksız yere zarar vermek ve zarar görmek zulüm olmaktadır. Müellif Allah'ın tüm fiillerinin hüsn olduğunu bunun da onun hikmetinden olduğunu belirtmekte kendi mülkünde mutasarrif olmanın da güzel yolla olması gerektiğini aktarmaktadır. Meselâ kendi bahçesinde sebepsiz yere ağaçlarını katleden adam mülkünde kötü bir davranışta bulunarak bahçesine zulmetmiştir.⁷⁹

Halil Şükrü'ye göre Allah'ın kendi mülkünde tasarrufta bulunması onun adâleti olmakla birlikte ayrıca insanı ve fiillerini halk etmesi de kendi mülkünde tasarrufta bulunmasına girmektedir. Ve yine insan fiillerinin meydana gelmesinde kendini ortak etmemesi de Allah'ın adaleti olmaktadır. Müellife göre bu konuda Allah'a ve insana ait olan şeyler bulunmakta ve mülkte tasarruf konusunda zulüm de olabilmektedir. Zira bir adam itaatkâr kölesine ceza verse kendisi zâlim, itaatkâr kölesi ise mazlum olmuş olur. İşte böyle tasarrufta zulüm olabilirse de Allah bundan münezze olup o âdil ve iyilikseverdir. Aklî ve naklî ilimler de bunu doğrulamaktadır.⁸⁰

Halil Şükrü Efendi kabîh yolla tasarrufta bulunmanın zulüm olduğunu belirtmektedir.⁸¹ Ayrıca Allah insanlara kabîhe imkân vermeyi buyurmaz zira o da kabîhtir. Hem o hüsn fiillerinden olmak üzere resuller, şeriatlar indirmiş ve insanlara hüccetler göstermiştir. Ayrıca peygamberlerin emir ve beyânları da âdil hükümler olup onları kabul eden mutlu, etmeyen de mutsuz olmaktadır. Aynı şekilde Halil Şükrü Efendi her insanın İslam fitratı üzere doğduğu hadisini⁸² burada zikrederek bu fitratı kendi eliyle bilerek değiştirenin şakî olduğunu, bunun da Allah'ın emri ve isteğiyle olmadığını; çünkü bu anlayışın cebre götürdüğünü aktarmakta, fitratın üzerinde olduğu İslam'ın âdil ve hüsn olduğunu zımnen söylemektedir.⁸³

Halil Şükrü Efendi bu konuda son olarak Allah âdil olduğu için kullarına da adâletle hareket etmeyi emretmiş, zâlim olmadığı için de zulüm ile hareketi menetmiştir demektir. Tüm dinlerde

⁷⁸ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 19-20.

⁷⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 29.

⁸⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 27-28.

⁸¹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 29.

⁸² Buhârî, "Cenâiz", 91 (No. 1385).

⁸³ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 21.

olduğu gibi İslam dini de adâlet üzerine binâ edilmiştir. Hatta milletler ve hükümetler de adâletle şartlanmışlardır. Âdil olan Allah'ın kazâ ve kaderi böylece cârîdir.⁸⁴

Kelâm kitaplarında adâlet ve zulüm meselesinde değerlendirilen şerrin yaratılması konusunda Halil Şükrü Efendi'ye göre iki türlü şer vardır. Biri yaratılmasında ledünnî hikmetler bulunan ve insan tabiatına uygun olmayan zararlı ve zehirli hayvanlar ve şeytan; diğeri de pek çok fesada yol açan zulüm, zîna, şirk, irtidât gibi insan fiilleridir.⁸⁵ İlk manadaki şer izâfî şerdir, yani bunlar başta şer gibi görünür fakat yararları daha çoktur.⁸⁶ Yine de Halil Şükrü Efendi bu tarz şerde ya zararın fazla olduğunu ya da yararın mefâsidden ekser olduğunu, bu fazlalık azlık durumunun da alemin düzenine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Yine bu anlamdaki şerlerin varlığına gelmesinde ilâhi hikmetten olarak az da olsa fayda olabileceğini belirten müellif, insanın kasten yaptığı şerrin ise hem akla ve nakle bir yararının olmadığını hem de âlemin düzenine de bir menfaat sağlamadığını aksine onu bozacak zararlarının bulunduğunu belirtmektedir. Allah'ın fiillerinde de ilk başta kötü görünen ama sonra iyi yanı olduğu görülen durumların olabildiğini söyleyen Halil Şükrü Efendi, bu konuda geminin delinmesi, çocuğun öldürülmesi ve duvarın yıkılması olaylarının vuku bulunduğu Hızır ile Musâ karşılaşmasını misâl getirmektedir. “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” (el-Bakara 2/30) sırrının bu vecihte tezâhür ettiğini söyleyen müellif bu ayetin yukarıdaki gerçeğe işaret ettiğini vurgulamaktadır.⁸⁸

3.5. Hidâyet ve Dalâlet

Kazâ ve kader meselesinde son olarak hidâyet ve dalâlet konusuna değindiğini söyleyen Halil Şükrü Efendi, konu dahilinde önce lafızların anlamlarını vermekte daha sonra konuyla ilgili aklî ve naklî delilleri dile getirmektedir. Müellif lafızların manasının kaynağını ehl-i ilim olarak verir fakat manaları Kur'an ayetleriyle teyit eder ve destekler. İlk olarak hidâyet lafzının irşâd (el-Leyl 92/12), tevkîf (Muhammed 47/17), sevâb (Muhammed 47/5), fevz ve necât (İbrahim 14/21) ile hüküm ve tesmiye (en-Nisâ 4/88) manalarına geldiğini söyler.⁸⁹ Dalâlet lafzının ise ayetlerde kullanılış örnekleriyle beraber dilbilgisi ölçülerinde açıklamalarını uzun uzun yapar. Dalâlet lafzında yoldan çıkmak (ضل) ve yoldan çıkarmak (اضل) olarak iki anlamın dâhil olduğunu, ilk fiilin zayi ve helâk olma (Mümin 40/74), yoldan sapma (el-Bakara 2/208) manalarına geldiğini belirtir. Çetrefilli olan ikinci fiildir ki onun altı vecih vardır. İkinci fiilde ilk vecih fiilin yerinden ayrılan nesnelere için kullanılmasıdır. Yapıp ettiklerini geçersiz kılmak (Muhammed 47/1) manasında kullanımı ikinci vecih; birini yoldan çıkardı demenin aslında ‘onu yoldan çıkmış olarak isimlendirdi’ anlamında hüküm ve tesmiye olması üçüncü vecih olmaktadır. Bu anlama göre Allah'ın saptırdıkları (en-Nisâ 4/88), O'nun sapmış olarak isimlendirdiklerini yani onların saptıkları yönündeki hükmünü gösterir. Dördüncü vecihte ise birini yoldan çıkardı demenin aslında ‘onu o hal üzere buldu’ anlamında bulma veya rast gelme manasında kullanımı vardır. Bu durumda Allah'ın bir kimseyi saptırması onu o hâl üzere bulması demektir. Kur'an'ı tasdik edenler ile etmeyenleri örnekleme ve imtihanın kolaylık ve zorluğunu açıklama sadedinde kullanımı

⁸⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 28.

⁸⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 18, 36.

⁸⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 12.

⁸⁷ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 36.

⁸⁸ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 37.

⁸⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 39.

beşinci vecihtir. Buna göre Allah'ın Kur'an'la saptırdığını ve yine onunla hidâyet ettiğini söyleyen âyet (el-Bakara 2/26) Cebrîler'in görüşleri için dayandıkları delil olmuştur. Altıncı veçhe gelince burada fiil iki meful alır ve saptırma (idlâl), yoldan çıkarma (igvâ) manalarını hâizdir ki Halil Şükrü Efendi'ye göre konunun ihtilaf kaynağı burasıdır. Arap dilinde de hidayet ve dalâlet lafızları bunları (insanda) yaratmak manasına gelmemiş, ona hidayet etti ve onu saptırdı gibi terkip halinde kullanılmıştır.

Hidâyet ve dalâlet lafızlarının anlamlarını ayrıntısıyla aktaran müellif, konuyla ilgili olarak idlâl tekliyle bir arada olamayacağını zira Allah'ın kulları hidayetten saptıracak olsa gönderdiği kitap ve peygamberlerin kulları üzerine hüccet durumunun ortadan kalkacağını belirtmektedir. Bu durumda da va'd ve vaîd gibi ahkâm zâil olacaktır. Ardından müellif aklî ve naklî delillere geçer. Aklî bir delil olarak Allah'ın âdil olduğu için kullarına güç yetiremeyecekleri şeyleri yüklemeyeceğini söyleyen Halil Şükrü Efendi, bu durumda teklîf, kitaplar ve peygamberlerin hükmünün iptal olacağını, emir ve nehyin de faydasız ve anlamsız kalacağını belirtir. Ayrıca o, bir insana insanları doğru yoldan saptırdığına dair suçlama getirilse, o insanın bunu kabul etmeyip hemen kendi nefsinin tezkiyeye çabalayacağını; hem bu suçlamayı her tür kötü fiile Allah'ı fâil kılan Cebriyye'den birinin bile kabul etmeyeceğini, o halde bu dalâletin Allah'a izâfe edilmesinin çok daha anlamsız olacağını belirtmektedir.⁹⁰

Naklî delilde ise iki durum olduğunu söyleyen müellife göre ilk durum Allah'ın tüm yaratılmışlar üzerine hidayet edici ve mürşid olmasıdır. İkinci durumda ihtilaf olduğunu belirten Halil Şükrü Efendi'ye göre Allah hiçbir insanı idlâl ve igvâ eylemez. Bunu gösteren onlarca âyet vardır ki bu âyetlerde de görüldüğü gibi Allah idlâl ve igvâyı kendinden gayrısına isnat etmiştir.⁹¹ Müellif Allah'ın hem yolunu sapmış (dâil) hem de saptırmış olamayacağını (mudill), bunların şeytan ve Firavun gibi zındıkların sıfatı olduğunu söyler.⁹² Allah gerçekten de Kur'an'da kötü ve kabîh fiilleri kendisinden gayrısına özellikle de insanlara isnat ederek, bu çirkin işleri onların yaptığını zimnen söylemiştir.

3.6. Şükrü Efendi'nin Cebriyye ve Kaderiyye'nin⁹³ Görüşlerine Cevabı

Bu iki fırka kader hakkında temelde farklı düşüncelere sahip olmakla birlikte müellif Kaderiyye fırkasını kadere inananlar anlamında ele almıştır. Bu manada onun risalesinde Kaderiyye ifadesi Mu'tezile'ye değil Cebriyye'ye yakın anlamda karşımıza çıkmaktadır. Halil Şükrü Efendi insan fiilleri konusunda İslam düşüncesinde önemli yeri olan Cebriyye ve Kaderiyye fırkalarının düşüncelerine değinmekte ve onları görüşlerinin yanlış olmasıyla suçlamaktadır. Cebriyye insan fiilleri hakkında icbar altında bulduklarını, irade ve ihtiyarlarının fiillerin meydana gelmesinde bir etkisinin olmadığını, aksine Allah'ın iradesiyle fiillerini yaptıklarını söyler. Buna göre kötü fiillerin, Allah'ın onları kazâ buyurması ve halk etmesi ile meydana geldiğini savunarak insanın bu fiilleri istese de terk etmeye kadir olamayacaklarını zira irade ve kudretlerinin bir tesirinin

⁹⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 40-44.

⁹¹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 44,45.

⁹² Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 42.

⁹³ Literatürde farklı kullanımları olmakla birlikte Kaderî/Kaderiyye ismi kaderi reddedenler için kullanılmıştır. Ancak anlaşılana ki müellif risalesinde Kaderî ismini 'kaderci' manasında, Cebriyye ile eş anlamlı olarak kaderin olduğuna inanıp işini Allah'a havale edenler için kullanmıştır.

olmadığını iddia ederler.⁹⁴ Yine onlar Allah'ın insanların birçoğunu Kur'an'la saptırıp birçoğunu da hidayete erdireceğini söyleyen âyeti Allah'ın halkı saptırdığına delil getirerek müteceviz bir duruma düşerler. Halil Şükrü Efendi onların bu haddi aşan sözlerinden Allah'a sığınmaktadır.⁹⁵

Müellife göre aslında onlar fiillerini kendilerinin yaptıklarını itiraf etmekte ama insanların onlara karşı nefretleri ve buğz etmeleri yüzünden zulüm, düşmanlık ve küfür gibi kötü fiillerinin üzerini örtmek için onları Allah'a havale ederek kendilerini aklamaktadırlar.⁹⁶ Kaderiyye ise her şeyin kaderle olduğuna inanır ve iyi kötü tüm fiillerin Allah'ın kaderiyle varlık bulduğunu söyler. Yine onlara göre insanın tüm fiilleri Allah'a tefvîz⁹⁷ edilmiştir. Halil Şükrü Efendi onların bu görüşlerine Hasan-ı Basrî'nin bu kimselere karşı yazdıklarıyla cevap vermektedir. Buna göre bu kimseler, din işleri söz konusu olduğunda işlerini kazâ ve kadere tefvîz edip “kalem kurudu” ve “iş bitirildi” diyerek dinî emre karşı istitaat ve kudretlerinin olmadığını söylerler ancak dünyevî işlerinde böyle yapmazlar.⁹⁸ İşte Hasan-ı Basrî onların bu ikili davranmalarına karşı onları, dünya işlerinde de kazâ ve kaderde belli olanın kendilerini bulmalarını beklemeye, esbâb ve vasitalara sarılmamaya çağırmakta ancak onların dünya işleri söz konusu olduğunda her şeyin takdir edildiğini inkâr ederek dünyadan alacaklarını almaya baktıklarını söylemektedir.⁹⁹ Ayrıca Halil Şükrü Efendi Cebriyye ve Kaderiyye'nin icbar düşüncesinden teklifin, nübüvvetin, kitabın ve şer'î ahkâmın sâkit olduğu dolayısıyla emir ve nehyin de gerekmediği sonucunun çıkacağını belirtmektedir.¹⁰⁰

Müellif bu konuda Cebrîler'in kendilerini savunmalarından örnekler getirmektedir. Buna göre siyah ve beyazın hâlıkına siyah ve beyaz denilemeyeceğini bundan hareketle de zulmü yaratmasıyla da Allah'a zâlim denilemeyeceğini savunan Cebrîler'e Halil Şükrü Efendi'nin cevabı şöyledir: Evet siyah ve beyazı yaratana siyah ya da beyaz denilmez lakin siyah yapan, beyaz yapan denilebilir.¹⁰¹ Ve aslında o bununla siyah beyaz gibi maddelerin arazlarıyla insan fiillerinin bir ve aynı olmadığına işaret etmektedir.

Cebrî ve Kaderîler'in tüm şer ve kötülükleri Allah'a ve onun kaderi ile kudretine isnat etmelerine ümmetin sâlihleri karşı çıkmışlardır. Onların bu haksız ve yanlış isnatları Halil Şükrü Efendi'ye göre şeytan suretinde Rabbânî adâleti inkâr etmek¹⁰² ve bir vehimden ibarettir. Onların Allah hakkında onun dinden saptıran, doğru yoldan çıkararak ve doğru yola mâni olduğu yönündeki sözleri bâtıldır. Allah ise bâtılın fâili olamaz.¹⁰³ Onlar kötü fiillerini gizlemek için bu fiilleri Allah'a isnat etseler de Kur'an-ı Kerîm'de “yalanladılar”, “öldürdüler”, “zina ederler”, “zulmettiler” örneklerinde olduğu gibi bu kötü fiiller insana isnat edilmiştir.¹⁰⁴ Buna göre kabîh fiiller onları

⁹⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 23.

⁹⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 41.

⁹⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 30.

⁹⁷ Tefvîz: Sözlükte “kişinin kendisine has tasarruf ve idare hakkını başkasına vermesi” anlamında kullanılır. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 312.

⁹⁸ Doğan- Kutluay, “Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu”, 80.

⁹⁹ Doğan- Kutluay, “Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu”, 79-80.

¹⁰⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 23-24.

¹⁰¹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 31.

¹⁰² Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 30.

¹⁰³ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 42.

¹⁰⁴ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 32.

yapana isnat edildiğinden şer'î ahkâmın gereği olarak ödüllendirme ve cezalandırma Allah'ın esas kanunu olarak cârîdir. İslam aleminde teklif, nübüvvet ve mükellef olan kulların yararına olan şeyler bu esas kanuna göre korunmuş olduğundan cebir de tefvîz de yoktur. Burada da Halil Şükrü Efendi'ye göre işlerde orta yolun hayırlı olduğu sırrı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁵

3.7. Şükrü Efendi'nin Mu'tezile'nin Görüşlerine Cevabı

Halil Şükrü Efendi Mu'tezile'nin insan fiillerinin Allah'ın yarattığı insandan sadır olduğu, kulun fiilinin fâili olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Mu'tezile'nin bu görüşlerinden maksatlarının Allah'ın insandaki fiilleri halk ettiğinde o fiillerin olmasının zorunlu, halk etmediğinde de vâkî olmasının imkânsız olduğundan; insanın kendi fiilini fâil olarak yapmaya veya onu terk etmeye yetkisinin olmasını ortaya koymak olduğunu belirtmektedir. Mu'tezile'ye göre yapma veya terk etme ehliyeti olmayan insanın fiilleri cansız bir varlığın hareketleri gibi olur ki cansız olanlara emir, nehiy ve teklif buyrulmaz. Onların bu görüşlerinin altında şu düşünce vardır. Allah insanda örneğin kötü fiil murâd edip onu halk etse kulun onu yapmamaya gücü yetmez. Böylece Allah insanda bir fiilin hâsıl olmasını veya olmamasını istese insan için bu fiili yapmak veya terk etmek mümkün olmayacaktır. Bu da teklîf-i mâ lâ yutâk¹⁰⁶ olacaktır. Halil Şükrü Efendi ise ulemanın da kabul etmediği bu görüşü rabbânî tekliflerin fâiliyet itibariyle değil mahalliyet itibariyle olduğunu savunarak makbul görmemiştir.¹⁰⁷

İnsanın kendi fiilinin fâili ve muhdisi olabilmesi ihtimalini arayan müellif birtakım görüşler ortaya koymaktadır. İlk olarak insanın kendi fiilini yapmaya mükellef olmadığı söylenilirse bunun teklîf-i mâ lâ yutâk olacağını söyler. Yok kesb ve mahalliyet bakımından mükellef olduğu söylenilirse bunun da doğru olamayacağını zira insanın o kesbi ihdâs etmemesi durumunda yine teklîf-i mâ lâ yutâk olacağını söylemektedir. Sonuçta kul ancak yararı celb zararı defetme manasındaki kesb fiilini yaparsa yani kul fiili kesbederse işte o zaman insan teklif gerektiren fiilinin fâili olur. Kesb görüşünü burada Mu'tezile'ye karşı dillendiren Halil Şükrü Efendi bu görüşünün isbâtı olarak ateşin yakma fiilini Allah'ın yarattığı gibi insanın yapmak istediği fiile yönelmesiyle iyi olsun kötü olsun o fiili Allah'ın halk ettiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁸ Yani neticede fiilleri yaratanın Allah, kesbedenin de insan olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹

Halil Şükrü Efendi Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan adl ilkesi kapsamında değerlendirilen salah-aslah nazariyesine¹¹⁰ göre şekillenen *Vucûb alellah*¹¹¹ meselesine de değinmektedir. Bilindiği gibi Mu'tezile bu görüşüne Allah'ın rahmeti kendi nefesine yazdığı (el-En'âm 6/54) haberini veren

¹⁰⁵ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 36.

¹⁰⁶ Güç yetirilemeyecek şeylerle bir kimseyi mükellef tutmak. Topaloğlu- Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 314.

¹⁰⁷ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 25.

¹⁰⁸ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 26.

¹⁰⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 33.

¹¹⁰ Kullar hakkında en uygun, en faydalı olan şey demek olup Allah'ın kulları için zararlı ya da faydasız olanı yaratmaması hakkında kullanılan kavram. Topaloğlu- Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 33.

¹¹¹ Fiilleri gerçekleştirmenin Allah'a zorunlu olması anlamında olan bu terkip en iyi ve en faydalı (aslah) olanı veya iyi ve faydalı (salah) olanı yaratmanın Allah'a vacip olduğu düşüncesini ifade eder. Topaloğlu- Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 344; Kâdî Abdülcebbar bu görüşü Mu'tezile'den Bağdat ekolüne ait olduğunu, bu ekolün Allah'ın kulları için aslahı yaratmasının O'nun üzerine vacip olduğunu ve onları kendilerinden daha çok gözettiğini savunduklarını söylemiştir. Ancak bu görüşün kendilerine yani Basra ekolüne göre bâtil olduğunu da eklemiştir. Abdülcebbar, *Şerh*, 1/216.

ayeti delil getirir. Müellif Allah'ın rahmeti kendine yazmasının hikmeti ve va'di gereği olduğunu, yarattıkları tarafından zorunlu bırakılmak manasında vücûb alellah olmadığını belirtmektedir.¹¹² Bu nedenle bu tartışma ona göre gereksizdir. Va'd vaîd¹¹³ ilkesi hakkında da Halil Şükrü Efendi Allah'ın sözünden dönmeyeceği (Âl-i İmran 3/9) hükmü gereği va'dinin katî olduğunu bu nedenle va'dinde hulf olmayacağını söyler. Bu manada va'dinde bir vücûbiyet söz konusudur. Vaîdde ise sözünde durmamak caiz olmamakla birlikte Rahman ve Rahim olan Allah, kendisine özel hikmeti ve kullarına olan şefaatten dolayı vaîdinden dönebilir¹¹⁴ diyerek Ehl-i Sünnet'in görüşünü ortaya koymuştur.¹¹⁵ Halil Şükrü'ye göre Allah'ın kendi hukukunu ıskatında bir nakz ve zarar olmayıp aksine bu onun ihsan ve kereminden olmaktadır. Ayrıca Halil Şükrü Efendi tövbe etmeden ölen günahkâr kimsenin ebedî cehennemde kalacağını söyleyen Mu'tezile'ye karşı çıkararak affın tövbe ile olabileceği gibi tövbesiz de olabileceğini, bunun Allah'ın hukukuna ait olduğunu söyler. Kulun hukuku açısından bakıldığında af talebinin tövbe ile olması kulluk gereği, böylece affın vuku bulması da hikmeti gerektiren adâlet gereği olmaktadır.¹¹⁶

3.8. Kazâ ve Kadere Razi Olmak

Kazâ ve kadere razi olmanın vacip olduğunu ispat etmenin önemli ve maharet isteyen bir iş olduğunu söyleyen Halil Şükrü'ye göre sadece ulemâ ve avâm değil muhalif olanlar bile kazâ kadere razi olmanın vacip olduğunda ittifak halindedir.¹¹⁷ Yine O, kazâ ve kadere razi olmanın vacip olmadığı ve insanın kötü fiillerine razi olmasının gerekli olduğu öncüllerinin yanlış olduğunu ve bunun icmâyî çiğnemek gibi tehlikeli sonuçları doğurduğunu söyler. Zira razi olmanın gerekli olduğu fiiller adil, hikmetli ve doğru olan fiillerdir. Bu vecihle bakıldığında Allah'ın kazâ ve kaderine razi olmak gereklidir.¹¹⁸ Müellife göre Allah Teâlâ'nın kazâ ve kadere iyiyi ve güzeli barındırmaktadır. Ve Allah kötü ve kabîhlerden münezzehtir. Bu vecihle onun kulları için seçtiği ve razi olduğuna insanların da razi olması gereklidir yoksa onlar kulluklarının hilafına davranmış olur.¹¹⁹

¹¹² Ehl-i Sünnet âlimleri Allah'ın hikmetsiz fiilinin olmadığını zaten mahlûkâtın da hikmetin her yönünü bilmelerinin mümkün olmadığını, kâinata görüldüğü üzere Allah'ın faydalı olanların yanında zararlı olanları da yarattığını söyleyerek aslah düşüncesine karşı çıkmışlar, Allah'ın kullarına en uygunu da uygun olmayana da verebileceğini söylemişlerdir. Ebû Seleme es-Semerkandî, *Mâtürîdîliğin Temel İnanç İlkeleri*, thk. Ahmet Saim Kılavuz (İstanbul: Endülüş Yayınları), 76.

¹¹³ Va'd, bir kimsenin başına ileride gelebilecek faydanın veya ondan uzaklaştırılmak istenen zararın haber verilmesi; vaîd ise gelecekte ondan bir yararın giderilmesi ve ona bir zararın gelebileceğini haber vermek anlamındadır. Mu'tezile ise bu iki kavramı Allah'ın itaatkâr olanlara sevap va'di, âsilere ise ceza tehdidinde bulunması ve iki durumda da va'dinden dönmemesi anlamında kullanır. Kâdi Abdülcebbar, *Şerh*, 1/218, 220.

¹¹⁴ Kâdi Abdülcebbar vaîdden dönmenin caiz olduğunu söyleyenlere karşı çıkmış, onlara Allah'ın sözünden dönmemesinin bir tür yalancılık olduğunu, Allah'ın ise yalan söylemesinin ve dahî kabîh fiilleri yapmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Yine o vaîdden dönmenin caiz olması durumunda aynı şeyin va'd hakkında da geçerli olması gerektiğini zira ikisinde de aynı usulün olduğunu söyler. Vaîdden dönmenin lütuf olduğunu ama va'dden dönmenin böyle olmadığı iddiasını da kabul etmez ve keremin her zaman iyi fakat kizbin her zaman kötü olduğunu belirtir. Abdülcebbar, *Şerh*, 1/220.

¹¹⁵ Nesefî, *Mâtürîdî Kelâmı*, 200.

¹¹⁶ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 38.

¹¹⁷ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 2.

¹¹⁸ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 3,4.

¹¹⁹ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader*, 7.

Yukarıda geçtiği üzere kazâ ve makzî ayırımına giden müellif sıfat olan kazâyâ rızanın vacip olduğunu ancak sıfatın vuku bulduğu son hali olan makzîye rızanın vacip olmadığını ölüme Allah'ın fiili olarak rıza gösterileceğini ancak peygamberlerin ölümüne razı olmanın caiz olmadığı örneğiyle anlatmaktadır.¹²⁰

Halil Şükrü Efendi'ye göre Allah hak ile kazâ buyurur ve o kazâdan da razı olmak gerekir. Ancak insanın kötü ve kabîh fiilleri Allah'ın kazâ ve kaderindedir denilirse o halde onlara da rıza göstermek gerekli olacaktır.¹²¹ Ancak kötü fiillerden razı olma durumu hem Kur'an nezdinde şer'î olarak hem de akıllı insanlar nezdinde açıkça kınanmıştır.¹²² Hülâsa Halil Şükrü Efendi kazâ ve kaderin adalet, hikmet ve doğrulukla kâim olduğunu bu nedenle de ona rıza göstermenin gerekli olduğunu savunmaktadır.

Sonuç

Kazâ ve kader, zor ve girift bir mesele olarak daha ilk zamanlardan beri tartışıl gelmiştir. Bu konuda serdedilen görüşler yeni mezheplerin doğmasına sebebiyet vermiş, kimileri de birbirini tekfire varan boyutlarda eleştirmiştir. İnsanlığın merak konusu olan kazâ ve kader meselesi Allah'ın ilminde olup hiçbir zaman tam vakıf olunamayacak konulardan biri addedilmiştir. Yine de insanlar bu konuda kendi düşüncelerini ortaya koymaktan geri durmamışlardır.

Günümüze değin kazâ ve kader hâla çok tartışılan ve konuşulan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Nitekim Osmanlı'da da gerek Arapça gerek Türkçe olarak bu konuda risaleler yazılmıştır. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'nin son döneminde nâiblik ve kadılık görevi yapan Halil Şükrü Efendi'nin risalesidir. Müellif *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader* isminde derli toplu bir risale yazmış ve Cebrîler, Kaderîler ve Mu'tezilîlerin kader konusundaki düşüncelerini tenkit etmiştir. Müellif ilgili yerlerde kendi görüşünü açık ve dakik olarak dile getirmiş, bakış açısı ve konuya hakimiyetiyle birçok noktada Matürîdî alimlerle benzer görüşte olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan risale yazıldığı dönem açısından hak ettiği önem verilerek basılmış, sonuna övgü dolu sözler eklenmiştir. Müellif muhtemelen konuyu dağıtmamak maksadıyla risalesinde rızık, irade, ecel ve ölüm gibi kazâ ve kadere dahil edilen konuları almamıştır.

Kazâ ve kader meselesinin hep acılı ve kötü durumlarda insanın hatırına geldiğini söyleyen müellife göre Allah her şeyin yaratıcısı olduğu gibi fiillerin de yaratıcısıdır. Ancak bu fiilleri kesbeden kuldur. Kesb görüşüyle Ehl-i Sünnet'ten Eş'arîliğe yakın olduğu ilk akla gelse de Halil Şükrü Efendi'nin fiilin Allah ve insan ortaklığıyla meydana geldiğini kabul etmesiyle özellikle Mâtürîdî çizgide olduğu açık olmaktadır. Neseffî gibi makzî terimini kullanan müellif insanın yaptığı kötü iş ve ameller kazâ (Allah'ın fiili) değil makzîdir yani insanın fiilidir diyerek kötü

¹²⁰ Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 20.

¹²¹ Kâdî Abdülcebbar insan fiilleri Allah'ın kaza ve kaderiyle olsaydı tümüne rıza göstermek gerekirdi ki bu fiillerin içinde küfür ve ilhad da vardır. Küfre rıza göstermek de küfürdür der. Küfre Allah tarafından yaratıldığı cihetten rıza gösterilir ancak fasit ve kabih olma yönünden rıza gösterilmez görüşüne karşı çıkan Kâdî, tüm yönleriyle Allah'ın yarattığı bir şeyden bir yönden razı olup diğer yandan olmamanın saçmalık olduğunu belirtir. Abdülcebbar, *Şerh*, 2/721.

¹²² Boyâbâdî, *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*, 12.

amellerin Allah'a nispetinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Zira Allah kötünün, kabîhin ve zulmün fâili değildir. Allah hep iyiyi ve güzeli emreder, kötüden de sakındırır.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 5 Cilt. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980.
- Altun, Hilmi Kemal. *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprüzâde'nin "Risâle Fi'l-Kazâ Ve'l-Kader" Adlı Eseri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Aybakan, Bilal. "Niyâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Boyâbâdî, Hâfız Halil Şükrü Efendi. *Kitâbü'l-Ķazâ' ve'l-Ķader*. İstanbul, 1328.
- Buĥârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Şaĥîhu'l-Buĥârî*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadis, 2004.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Kitâbü't-Ta'rifât)*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Dalkılıç, Bayram. *Halil Şükrü Boyâbadî'nin Kazâ-Kader Üzerine Görüşleri ve Yorumları*. Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu- Bildiri Özetleri Kitabı. Sinop: 2018.
- Demir, Abdullah. "Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 28-37. http://www.sobider.net/FileUpload/ep842424/File/osmanli_devleti_nde_kadilar_ve_naipler.pdf
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. thk. Ömer b. Muhammed Ebû Ömer. Amman: Dâr el-Raya, 1412.
- Doĥan, Lütfî- Kutluay, Yaşar. "Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1954), 75-84. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000404.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyĥ ve'l-bida'*. nşr. Hammûde Zekî Gurâbe. Kahire: Matbaatü Mısır, 1955.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyĥ ve'l-bida'*. çev. Kılıç Aslan Mavil - Hikmet Yaĥlı Mavil. İstanbul: İz Yayınları, 2017.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Maĥâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muşallîn*. nşr. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner, 3. Basım, 1980.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fıĥlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doĥuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

İpşirli, Mehmet. “Nâib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

İstanbul Müftülüğü. *Meşihat Arşivi [MŞH. SAİD]*. No. 122 Gömlek No. 5.

Kazanç, Fethi Kerim. “Ebü'l-Mu'în En-Neseî'nin Kelâmî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 51-95. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/55000/725680>

Kazanç, Fethi Kerim. “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (01 Şubat 2007), 125-212. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4505/62034>

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 9. Basım.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Şaîh-i Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadis, 2010.

Neseî, Ebu'l-Mu'în. *Mâtürîdî Kelâmı*. thk. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları.

Osmanlı Arşivi (BOA). *Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı [Y.PRK.MŞ]*. No: 3 Gömlek No: 38.

Özdiñç, Rıdvan. *Akil İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2013.

Râdî, Şerîf. *Nehcü'l-belâğâ: Hz. Ali'nin konuşmaları, mektupları ve hikmetli sözleri*. çev. Adnan Demircan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2007.

Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. nşr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

Sağlam, Nevzat. “Dürüstlük Timsali Bir Nâib; Boyabatlı Hafız Halil Şükrü Efendi”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2/* (2018), 627-638.

Semerkindî, Ebû Seleme. *Mâtüridiliğin Temel İnanç İlkeleri*. thk. Ahmet Saim Kılavuz. İstanbul: Endülüs Yayınları.

Şahin, Hanifi. “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (30 Aralık 2011), 47-70. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/36707>

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî Abdülmecid es-Seleî. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü ibni Teymiyye, 2. Basım, ts.

Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 5. Basım.

Turhan, Kasım. *Kelâm ve Felsefe Açısından İnsanın Fiilleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2003.

Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Şa-To ilâhiyat, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ahmet b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.